

Teisinis pliuralizmas

Remigijus Šimašius, Lietuvos teisės universiteto doktorantas

Lietuvos teisės universitetas

Adresas: Ateities 20, Vilnius,

El. paštas: remigijus@lrinka.lt

Redakcijai įteikta 2001 10 08

Spaudai parengta ...

Santrauka

Straipsnyje pristatoma teisinio pliuralizmo problematika, parodoma, jog keletu teisės sistemų koegzistavimo vienoje visuomenėje yra tiek galimas teoriškai, tiek aptinkamas socialinėje realybėje. Teisinis pliuralizmas yra vienas svarbiausių Vakarų teisės tradicijos bruožų. Nors moksle ir teisės praktikoje vis dar labai paplitusi nuomonė, jog teisinis pliuralizmas nėra aktualus teisės reiškinyms, pavyzdžiai iš įvairių visuomeninio gyvenimo sričių rodo priešinga. Pastaruoju metu teisinis pliuralizmas labai pasireiškia paprotinės ir korporatyvinės teisės egzistavime šalia valstybės teisės. Šios apraiškos parodo, jog teisė nėra monocentrinė sistema. Teisinis pliuralizmas teisei yra labai svarbus bruožas, nes be jo teisė grėstų tapti totalitarine, neefektyvia, stagnaciška, o tai iš esmės griautų pačią teisinę tvarką.

Raktiniai žodžiai: teisinis pliuralizmas, policentrinė teisės sistema.

Teisinio pliuralizmo¹ tradicija Vakarų visuomenėje ir moksle

Pliuralizmas ir teisė daugeliui žmonių yra žodžiai, kurie nebūna kartu, o pati skirtingų teisės sistemų² koegzistavimo galimybė vienoje visuomenėje atrodo alogiška ir absurdiška. Tai nenuostabu, turint galvoje daugumos teisininkų etatistinį mąstymą [1]. Tačiau teisinio pliuralizmo koncepcija nėra nauja. Prigimtinės, dieviškosios ir žmonių sukurtosios teisės santykio problema filosofijoje, teologijoje ir jurisprudencijoje nagrinėjama nuo Antikos laikų.

¹ Literatūroje yra paplitę du terminai, skirti apibūdinti tą patį reiškinį: teisinis pliuralizmas ir policentrinė teisinė sistema. Šiame straipsnyje terminas teisinis pliuralizmas pasirenkamas visų pirma todėl, kad jis jau turi šią tokią tradiciją lietuvių kalboje, nes būtent šis terminas naudojamas populiarioje H Berman knygoje "Teisė ir revoliucija".

² Straipsnyje naudojama sąvoka teisės sistema apima norminį teisės elementą. Kiti teisinės sistemos elementai, tokie kaip institucijos, vertybės, teisės realizavimo mechanizmas straipsnyje nėra nagrinėjami.

Daugelyje klasikinių studijų yra pripažįstamas šių teisių atskirumas, o kartu ir poveikis viena kitai [2, p. 73, 117, 123; 3, p. 7].

Moderniais laikais problematika įgavo naują – sociologinį požiūrį. Sociologija atkreipė dėmesį į tai, kad svarbu, kokios taisyklės realiai reiškiasi ir veikia, o ne formaliai egzistuoja kaip teisės normos, išreikštos tam tikruose teisės aktuose. Socialiniai tyrimai parodo, kad taisyklės visuomenėje yra neišvengiamos ir kad ne visos taisyklės, netgi tokios, kurias linkstama laikyti teise, reguliuojančios žmonių elgesį, yra patvirtintos ar netgi palaikomos valstybės [4, p. 113 - 117; 5, p. 74 – 90].

Reikšmingus rezultatus pliuralizmo teisėje tyrimuose teisės ir ekonomikos mokykla [6; 7; 8; 9; 10; 11]. Jos metodai leido kritiškai įvertinti teisės institutus ir padėti atsakyti į klausimus, kodėl teisė yra vienokia, o ne kitokia, kokia teisė yra efektyvesnė ir kokia ji turi būti, o kartu ir į klausimą, kodėl atskiroms visuomenės grupėms kartais reikalingos skirtingos teisės normos [7]. Mokyklos liberaliosios pakraipos radikalesni autoriai kelia netgi klausimus ar apskritai teisėje reikalinga centralizacija, ar iš tiesų teisė turi būti vienoda ir vieninga visiems (ar panašioms atvejams spręsti turi būti taikomos tos pačios normos) [8; 9].³

Socialinės antropologijos tyrimai atskleidžia vis naujas paprotinės teisės apraiškas [4, p. 113 – 120; 7]. Antropologijos ir istorijos tyrimai ypač daug teisinio pliuralizmo apraiškų atskleidė komercinių ginčų sprendimo srityje [7;12], interneto reguliavime [12; 13], nedidelių bendruomenių santykių reguliavime [12; 14; 15, p. 141], santykių įvairiose korporacijose reglamentavime [6], “trečiojo pasaulio” tautų teisinėje praktikoje [16], Europos istorijoje, ypač viduramžių laikotarpiu [17; 18; 19; 20].

Pliuralizmo teisėje idėją savo knyga “Teisė ir revoliucija” ypač išpopuliarino H. Berman. Ji teisinį pliuralizmą aprašo istoriniu požiūriu, išskirdamas viduramžiuose susiformavusias atskiras vienoje visuomenėje koegzistuojančias teisės sistemas: karališkąją, lenų, miestų, prekybos ir kanonų teisę [17]. Tačiau Berman skeptiškas dėl teisinio pliuralizmo vaidmens šiandien [17, p. 27], o dauguma teisininkų apskritai yra linkę abejoti, ar gali egzistuoti teisinis pliuralizmas.

³ Straipsnyje šie radikalūs keliama klausimai nebus nagrinėjami (bus priimama kaip savaime suprantama, kad teisė turi būti visuotina viešoji gėrybė), tačiau jie parodo problematikos aštrumą.

Teisė kaip socialinių normų rūšis

Svarbūs probleminiai klausimai kalbant apie teisinį pliuralizmą yra šie: ar taisyklių pliuralizmą visuomenėje, kurio egzistavimą pripažįsta daugelis, galima laikyti būtent teisiniu pliuralizmu; kodėl toks pliuralizmas vadintinas teisiniu; ar verta kvestionuoti etatistinę teisės sampratą, teigiančią, jog teisė yra tik valstybės sankcionuoti nurodymai. Negalima ignoruoti, kad Vakarų teisės tradicijoje yra įprasta teisinius reiškinius atskirti nuo kitų reiškinių [17, p. 23 – 24], o beveik kiekvienas visuomenės narys intuityviai gali pasakyti, ar konkretus reiškinys yra teisė [21, p. 45]. Taigi, teisės ir kitų socialinių reguliatorių atskyrimo klausimas yra reikšmingas. Šiuo straipsniu nesiekama išsamiai nagrinėti klausimo, kas yra teisė, tačiau būtina pateikti naudojamą teisės operatyvinę apibrėžimą: Teisė straipsnyje suprantama kaip taisyklės, kurios įtakoja arba yra skirtos įtakoti visuomeninius santykius, yra laikomos privalomomis ir priimtiniomis nesutarimams spręsti, o jų pagrindu priimti sprendimai laikomi privalomais. Teisės sąsaja su valstybe laikoma nebūtina dėl keleto pagrindinių priežasčių. Pirma, gali egzistuoti visuomenė be valstybės, tačiau negali egzistuoti visuomenės be taisyklių [4; 5; 7]. Tam tikri žmogaus veiklos aspektai visuomet yra atiduodami socialinei kontrolei [5; 7]. Tai reiškia, kad taisyklės visuomenėje neišvengiamai atsiranda. Netgi tokiu atveju, jei nebūtų valstybės instituto, egzistuotų socialinė tvarka, palaikoma privalomomis taisyklėmis. Antra, visuomenėje pripažįstama teisės viešpatavimo doktrina, teigianti, kad valstybė turi paklusti teisei ir yra kuriama remiantis teise [22; 17, p. 701]. Trečia, ne tik valstybės teisės reguliuojamam elgesiui apibūdinti yra vartojamos teisėtumo ir neteisėtumo sąvokos.

Plačioji teisės samprata leidžia išeiti iš etatizmo ribų. Tačiau ji ištrina ribas tarp teisės ir kitų socialinių normų. Be to, dauguma žmonių taisyklės, pagal kurias yra sprendžiami ginčai ir kurių laikymosi užtikrinimui leidžiama fizinė prievarta, sieja su valstybės sankcionavimu. Tačiau esminiai šių socialinių taisyklių bruožai yra nebūtinai susiję su valstybe. Tai leidžia naudoti plačiąją teisės sampratą.

Teisinio pliuralizmo apraiškos

Viduramžiais, kuomet klostėsi Vakarų teisės tradicija, normalu buvo tai, kad nevalstybinės organizacijos ir jų teisės sistemos sugyvena ir konkuruoja tarpusavyje bei su valstybe, dubliuodamos pagrindinius valstybės elementus [17, p. 26]. Išskirtiniu pavyzdžiu laikytina viduramžių Islandija, kurioje 9 – 11 a. neegzistavo jokia centralizuota teisinė tvarka, tačiau

teisė egzistavo kaip įrankis nesutarimams spręsti [18, 19]. Teisinis pliuralizmas ryškiai atsiskleidžia kai kuriose atskirose dabartinėse visuomenėse. Visų pirma, tai Afrikos tautos, kuriose išlikusi stipri bendruomeninės teisės tradicija [16]. Modernioje visuomenėje taip pat yra labai skirtingos ir įvairiai tarpusavyje sąveikaujančios teisės sistemos: valstybės teisė, prigimtinė teisė, įvairių socialinių grupių paprotinė teisė, bei skirtingų nevalstybinių organizacijų kuriama teisė. Šios taisyklės turi labai svarbią teisinę prasmę. Tai galima pailiustruoti keliais pavyzdžiais iš šiandieninės Lietuvos.

Bažnytinė santuoka ir civilinė santuoka. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 38 straipsnis įtvirtina nuostatą, jog valstybė pripažįsta tradicinių religinių bendruomenių bažnytinę santuoką [23]. Ši santuoka yra lygiavertė civilinei santuokai. Taigi, santuoka yra reglamentuojama dviejų nepriklausomų teisės sistemų. Dalis žmonių, sudarydami santuoką pasirenka vieną jurisdikciją, dalis – kitą, o dalis – abi. Formaliai žiūrint tai turėtų sąlygoti daugybę problemų. Pavyzdžiui, bažnytinė teisė nepripažįsta skyrybų, o valstybės teisė jas leidžia. Nors valstybės kuriama teisė atsakymo į šią problemą neduoda, jis yra susiformavęs praktikoje. Bažnytinė teisė nesikiša į turtinius klausimus, kai santuoka yra nutraukta pagal pasaulietinę teisę. Norėdami nutraukti santuoką, jei ji buvo sudaryta pagal bažnytinę teisę, sutuoktiniai pirma turės santuoką įregistruoti pagal pasaulietinę teisę.

Sporto taisyklės ir viešoji teisė. Baudžiamasis įstatymas numato atsakomybę už žmogaus žalą (netgi jei tai daroma abiejų asmenų sutikimu ir sąmoningai prisiimta rizika), tačiau kovinėse sporto šakose kaip tik tai daroma. Galima būtų teigti, kad valstybė, patvirtindama sporto federacijos įstatus, tarsi deleguoja jai teisę nustatyti taisykles. Toks delegavimas yra įmanomas ir gali būti labai praktiškas [24, p. 5]. Tačiau tai neleidžia aptariamoms situacijoms įtalpinti į tradicinius valstybės kuriamos teisės rėmus, nes valstybės teisėje draudžiamas toks įstatymų leidybos galių delegavimas, dėl kurio būtų sukurta teisės norma, priešinga įstatymui. Be to, net kai organizacija nėra registruota kaip sporto federacija ar apskritai nėra registruota, tačiau yra kryptingas sporto šakos praktikavimas, absurdiška būtų bausti už sporto salėje atliktus tokius veiksmus, kurie, jei būtų atlikti gatvėje, dažnai būtų baudžiami.

Pasakyta tinka ir kitų sporto šakų taisyklėms. Pavyzdžiui, autosporte skatinamas kuo didesnis greitis, nors kelių eismo taisyklės riboja maksimalų greitį. Bet kokiam žaidime patirta trauma, net jei įvyko dėl tyčia ne pagal taisykles atliktų ir tiesiogiai prieš kitą asmenį nukreiptų

veiksmų, paprastai nėra traktuojama kaip tyčinis kūno sužalojimas, ir pritaikomos ne baudžiamojoje teisėje, o sporto šakos taisyklėse numatytos sankcijos.

Šeimos tradicijos. Tiek dogmatiškai traktuojama prigimtinė teisė, tiek valstybės viešoji teisė draudžia prievartą prieš kitą asmenį. Tačiau visuomenė ir valstybės struktūros paprastai kitaip reaguoja, jei konfliktas kyla šeimoje, o bausti tėvus už neteisėtą laisvės atėmimą, jei jie vaiko neišleido žaisti į lauką, net į galvą neateina. Vyksta konkurencija tarp tokių skirtingų taisyklių sistemų. Pavyzdžiui, klausimas, ar galima naudoti fizinę prievartą auklėjant vaikus. Iki pat 20 a. pabaigos valstybė nesikišo į šiuos santykius, jei prievarta nebuvo žymi, bet situacija keičiasi ir šeimos autonomija gerokai sumažėjo. Viena vertus, tai galima pateikti kaip valstybės teisės stiprėjimą, kita vertus, keičiasi auklėjimo tradicijos. Prieš keletą dešimtmečių prievarta prieš vaikus buvo toleruojama net už šeimos ribų, pavyzdžiui, mokykloje o dabar nedaug terastume tėvų, kurie pateisins mokytojo “pagrįstą” smurtą prieš vaiką. Bet koks smurto panaudojimas sulaukia visuomenės atgarsio ir valstybės teisės įvertinimo.

Civiliniai ir komerciniai papročiai didžiąja dalimi yra inkorporuoti į civilinę ir komercinę teisę [6, 25, 1.137 str.], tačiau šis inkorporavimas nėra absoliutus ir papročiai išlieka atskira taisyklių sistema. Dėl papročių skirtingumo juos unifikuoti yra neįmanoma ir civilinė teisė dažnai duoda nuorodas į paprotinės teisės normas, kurios, savo ruožtu, yra skirtingose visuomenės grupėse. Lietuvos Respublikos Civilinio kodekso 1.4 straipsnis, pavyzdžiui, numato, kad tik įstatymo ar sutarčių nustatytais atvejais civiliniai santykiai reglamentuojami pagal papročius [25]. Netiesioginių nuorodų į papročius yra dar daugiau, nes tik naudojantis papročiais galima atskleisti, ką konkrečiu atveju reiškia plačiai naudojami teisingumo, protingumo ir sąžiningumo kriterijai bei daugelio konkrečių teisės normų prasmę.

Paminėti pavyzdžiai yra tik nedidelė dalis visų galimų teisinio pliuralizmo apraiškų, kuomet teisės normos formuluojamos ne tik valstybės leidžiamuose teisės aktuose, bet ir korporacijų normose [27; p. 222 – 228], teisiniuose papročiuose. Teisinio pliuralizmo apraiškas galima aptikti ir valstybės teisės viduje bei tarptautinėje teisėje [21, p. 48].

Kokiomis taisyklėmis vadovautis konkrečioje situacijoje iškilus konfliktui, pasufleruoja praktika ir tradicija. Policininkas neįsikiša į bokso varžybas, autolenktynes arba į situaciją, kuomet tėvai apriboja vaiko judėjimo laisvę, neišleisdami jo į kiemą ligos metu, nors valstybės

teisė formaliai yra pažeidžiama. Kita vertus, valstybės struktūros įsikiša į ne pagal organizacijos taisykles surengtas bokso varžybas ar lenktynes miesto gatvėse.

Teisinio pliuralizmo vaidmuo

Gali pasirodyti, kad teisinis pliuralizmas yra netvarka ir chaosas. Tačiau teisinis pliuralizmas kaip tik yra būtinas darniai visuomenės tvarkai, o išoriškai matomi “netvarkos” elementai (pavyzdžiui, aiškios hierarchijos nebuvimas, kompetencijų persidengimas, tikslaus teisės raidos planavimo negalimumas) nėra žalingi, o atvirkščiai – būtini darniai visuomenės tvarkai.

Visų pirma, teisinis pliuralizmas yra pliuralizmo visuomenėje šaltinis. Jis leidžia išvengti visuomenės niveliavimo, didesniai skaičiui žmonių su labai skirtingais poreikiais ir vertybėmis atrasti tinkamą vietą visuomenėje nedarant žalos kitiems. Istorija pateikia daugybę pavyzdžių, kaip bandymas visą visuomenę pajungti vienai hierarchiškai organizacijai atvedė ne prie visuomenės stiprėjimo, bet prie jos išsigimimo ir žlugimo. Kaip ir ekonomikoje, taip ir teisėje, jei įstatymų leidėjai ir teisėjai nėra įtakojami vartotojų pasirinkimo, o jų veiksmai nėra patikrinami konkurencijos, negalima paneigti, kad teisė neįgaus tų nepageidaujamų bruožų, kurie bus nenaudingi visuomenei [27, p. 24].

Antra, teisinis pliuralizmas yra žmogaus laisvės garantas. Kiekvienos centralizuotos sistemos viršūnėje esantis asmenys siekia kuo didesnės valdžios. Jei visuomenėje neegzistotų galimybės išvengti šios valdžios, centralizacija įgautų totalinį pobūdį. Teisinis pliuralizmas padeda žmonėms išvengti politizuotų valstybės teisės sistemų [7, p. 116].

Trečia, teisinis pliuralizmas yra teisės raidos variklis. Konkurencija sudaro prielaidas, kad įsitvirtintų tik geriausi, efektyviausi, naudingiausi produktai. Teisės normos taip pat yra produktas, skirtos padėti žmonėms taikiai sugyventi, efektyviai suderinti interesus ir išspręsti ginčus. Kurios taisyklės tai daro geriausiai, tegali parodyti praktika, o jos pamokas pritaikyti leidžia tik pliuralistinė teisinė tvarka.

Ketvirta, teisinis pliuralizmas yra tvarkos sąlyga. Netgi valstybės teisės neatitinkančių teisės sistemų egzistavimas negriauna tvarkos visuomenėje. Atvirkščiai - bandymas nuosekliai ir dogmatiškai įgyvendinti valstybės teisės absoliučią viršenybę sutrikdytų tvarką ir nebūtų vertinamas kaip teisingas.

Penkta, teisės efektyvumas ir greitas prisitaikymas prie nuolat kintančių sąlygų gali būti užtikrintas tik esant teisiniam pliuralizmui [28]. Gyvenimas yra komplikuoatas ir vienas elgesio modelis, vienodos taisyklės netiks visiems [7, p. 96]. Žmonės yra saistomi skirtingų tarpusavio ryšių, priklauso daugeliui socialinių grupių, jose siekia skirtingų tikslų. Visos šios įvairovės negali apimti centralizuota taisyklių sistema. Vieningumas reikštų, jog kai kurioms socialinėms grupėms yra primetamos ne tos taisyklės, kurios joms būtų priimtinausios ir efektyviausios. Teisinis pliuralizmas leidžia skirtingoms grupėms perimti efektyvias taisykles vienai iš kitos ir taip sudaro sąlygas kultūrinės evoliucijos būdu nusistovėti tik efektyviausioms taisyklėms [29, p. 16; 7, p. 118].

Pripažįstant visus šiuos teigiamus teisinio pliuralizmo aspektus tenka sutikti, kad teisinis pliuralizmas tam tikra prasme komplikuoja teisinę tvarką, nes be klausimo, kokias taisykles taikyti, reikia išspręsti ir kitą klausimą – kokioje teisės sistemoje ieškoti šių taisyklių. Kita vertus esant teisiniam pliuralizmui, sumažėja poreikis komplikuoti teisės sistemą. Šiuo metu galima pastebėti, kaip kartu su siekiu, jog valstybės teisė apimtų visas sritis ir nepaliktų “spragų”, ne mažiau stengiamasi įgyvendinti kitą siekį – pritaikyti valstybės teisę komplikuotiems ir įvairiapusiems visuomenės santykiams. Rezultatas yra tas, kad valstybės teisė tapo tokia komplikuota, jog joks asmuo negalėtų vadintis teisės, o nebent tik atskirų jos fragmentų, žinovu. Teisės aktų kiekis ir, atitinkamai, teisės normų kolizijos yra tapę didžiule problema, kurios efektyviai išspręsti nepavyksta. Tokiu būdu centralizuota monocentrinė teisės sistema yra labiau komplikuota ir sudėtinga už policentrinę pliuralistinę sistemą.

Teisinis pliuralizmas turi pavojų – jis gali paskatinti visuomenės susiskaldymą. Jei dalis žmonių vadovaujasi vienomis taisyklėmis, o dalis – kitomis, žmonėms iš skirtingų grupių tampa sunkiau bendrauti. Tačiau visuomenei būtinos ne bet kokios, o tam tikro turinio taisyklės. Šios taisyklės turi užtikrinti nuosavybės apsaugą ir tiksliai ją apibrėžti [29, p. 30 – 36; 30; 31]. Praktikoje būtent teisinis pliuralizmas leido išvengti susiskaldymo ir pateikė tokias taisykles. Pavyzdžiui, *lex mercatoria* suklestėjimas susijęs visų pirma su tuo, kad tai buvo taisyklės, kurios egzistavo krikščionių ir arabų pasaulyje ir leido šių pasaulių pirkliams bendrauti, nors centralizuotos valstybių teisės sistemos nebuvo pajėgios rasti bendrų taisyklių [7, p. 118]. Ir atvirkščiai – prievartinė centralizuota valdžia retai prisidėdavo prie kooperacijos ir naujų universalių taisyklių [29, p. 20]. Pliuralistinė teisinė tvarka sukuria tokias taisyklių

taikymo ribas, kurios labiausiai atitinka efektyvumo kriterijų [7, p. 115; 8]. Taigi, teisinis pliuralizmas yra ne tik separatizmo, bet ir universalumo variklis.

Išvados

Visuomenėje neišvengiamai atsiranda taisyklės, tačiau jos nebūtinai sudaro monocentrinę sistemą. Visuomenėje gali egzistuoti ir, kaip rodo empiriniai tyrimai, egzistuoja taisyklių pliuralizmas. Jei valstybės sankcionavimo nelaikysime būtinu teisės požymiu (tai nors teisės praktikoje neįprasta, tačiau pagrįsta nuostata), toks pliuralizmas yra laikytinas teisiniu pliuralizmu.

Pliuralizmas teisėje reiškia skirtingų teisės sistemų koegzistavimą. Praktikoje šalia valstybės teisės aktuose išreikštos teisės ypač svarbią vietą užima įvairūs teisiniai papročiai ir įvairių korporacijų teisė. Viduramžių Europoje, atskirose “trečiojo pasaulio” visuomenėse, ar atskirose visuomenės savybių sferose teisinis pliuralizmas ypač ryškus. Nors Vakarų teisės tradicijoje alternatyvias teisės sistemas pastaruoju metu dažnai bandoma unifikuoti valstybės kuriamoje teisėje, teisinis pliuralizmas yra būdingas ir šiuolaikinei Vakarų visuomenei.

Teisinio pliuralizmo išsaugojimas visuomenėje yra svarbus, nes be jo iškiltų grėsmė laisvei, teisei tvarkai, teisės efektyvumui bei sėkmingai teisės raidai.

Literatūra:

1. Alfonsas Vaišvila, *Etatizmas – konceptuali teisinės reformos kliūtis* // *Justitia*, Nr. 3, 1997.
2. Petras Leonas, *Teisės filosofijos istorija*, Vilnius, Mintis, 1995.
3. Roscoe Pound, *An Introduction to the Philosophy of Law*, New Haven and London: Yale University Press, 1954.
4. Friedrich Hayek, *Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė. I tomas: Taisyklės ir tvarka*, Vilnius, Eugrimas, 1998.
5. Peter L. Berger ir Thomas Luckmann, *Socialinis tikrovės konstravimas*, Vilnius, Pradai, 1999.
6. Bruce L. Benson, *Where Does Law Come From?* // *The Freeman*, December 1997
7. Bruce L. Benson, *To Arbitrate or to Litigate: That Is the Question* // *European Journal of Law and Economics*, 8: 91 – 151, 1999.

8. Bryan Caplan, *The Economics of Non-State Legal Systems*, 1997 (<http://www.digiweb.com/igeldard/LA/legal/nonstate.txt>, 1998.10.16).
9. David D. Friedman, *Law's Order, What Economics has to do with Law and why it Matters*, Princeton: Princeton University Press, 2000.
10. David D. Friedman, *Efficient Institutions for the Private Enforcement of Law // Journal of Legal Studies* (http://www.best.com/~ddfr/Academic/Efficient_Inst_For_Pr.../Private_Enforcemet.htm, 2000.09.25).
11. David D. Friedman, *Anarchy and Efficient Law* // eds.)John Sanders and Jan Narveson, *For and Against the State*, Rowma and Littlefield Publishers, Inc., 1996 (http://www.best.com/~ddfr/Academic/Anarchy_and_Eff_Law.htm, 2000.09.25).
12. Tom W. Bell, *Polycentric Law in a New Century // CATO Policy Report*, Vol. XX, No. 6: 9 – 11, 1998.
13. Andrew P. Morriss, *The Wild West Meets Cyberspace // The Freeman*, July 1998.
14. Robert Ellicson, *Order Without Law: How Neighbours Settle Disputes*, Massachusetts, Harvard University Press, 1991.
15. Dennis Chagn, *Rational Lives: Norms and Values in Politics and Society*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 2000.
16. P.H. Gulliver, *Social Control in an African Society*, London: Routledge, 2000.
17. Harold Berman, *Teisė ir revoliucija*, Vilnius, Pradai, 1999.
18. William Jan Miller, *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law and Society in Saga Iceland*, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1990.
19. David D. Friedman, *Private Creation and Enforcement of Law: A Historical Case*, (<http://www.best.com/~ddfr/Academic/Iceland/Iceland.html>, 2001.03.24).
20. Mindaugas Maksimaitis, *Lietuvių ir Rusų teisės konkurencija 1837 m. Vakarų gubernijų vietinių įstatymų sąvado projekte // Jurisprudencija. Teisinės valstybės link*, 15(7): 18 – 32, 2000.
21. H. L. A. Hart, *Teisės samprata*, Vilnius, Pradai, 1997.
22. Alfonsas Vaišvila, *Teisinė valstybė ir jos perspektyvos // Jurisprudencija. Teisinės valstybės link*, 15(7): 18 – 32, 2000.
23. *Lietuvos Respublikos Konstitucija* (priimta 1992 10 25), Lietuvos Respublikos Seimo leidykla, 1993.
24. Anthony Ogus, *Self-Regulation // Encyclopedia of Law and Economics*, 1997, (<http://encyclo.findlaw.com/lit/9400art.htm>), 2000.02.11).

25. *Lietuvos Respublikos Civilinis kodeksas* (Patvirtintas 200 m. liepos 18 d. įstatymu Nr. VIII-1864), Valstybės žinios, Nr.74, 2000.
26. Tatjana Vasiljevna Kašanina, *Korporativnoje pravo (Pravo hoziaistvenyh tovarschestv i obshchestv)*, Moskva: Izdatelskaja grupa Norma – Infra, 1999.
27. Bruno Leoni, *Freedom and the Law* (3rd edition), Indianapolis, Liberty Fund, 1991.
28. Friedrich Hayek, *The Use of Knowledge in Society // American Economic Review*, XXXV, No. 4, September, 1945, 519-30, (<http://www.virtualschool.edu/mon/Economics/HayekUseOfKnowledge.html>, 2001 09 05)
29. Friedrich Hayek, *The Fatal Conceit, The Errors of Socialism*, London: Routledge, 1990.
30. Hernando De Soto, *Citadels of Dead Capital, What the Third World must learn from U.S. history // Reason Magazine*, May 2001, (<http://www.reason.com/0105/ fe.hs.citadels.html>, 2001. 09. 07).
31. Ronald Coase, *The Problem of Social Cost // Journal of Law and Economics*, No. 3, October, 1960, 1-44.

Legal Pluralism

Remigijus Šimašius, PhD student, Lithuanian Law University

Summary

The article discusses the issues of legal pluralism and shows that the co-existence of several different legal systems in a society is both theoretically possible and exists in the real world. Legal pluralism is one of the most significant features of the Western legal tradition. Although the opinion that legal pluralism is not a significant legal phenomenon is quite widespread both in science and legal practice, evidence from various spheres of social life shows the opposite. Recently legal pluralism has manifested itself on quite a wide scale in common and corporate law next to state created law. This shows that law is not a mono-central system. Legal pluralism is an important issue given that its absence would cause law to become totalitarian, ineffective and stagnant, and, by doing so, destroy the legal system per se.